

- половині XVIII ст. // *Тези та повідомлення. – Серія: Історія. – № 3. – Ужгород, 1959.*
3. Шульга І. Г. *Втягнення феодалних господарств Закарпаття в товарно-грошові відносини в другій половині XVIII ст. (По архівах Мукачєво-Чинадїївської латифундії Шенборна) // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Серія: Історія. – Ужгород, 1957. – Т. 30.*
4. Шульга І. Г. *Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. – Ужгород, 1962.*
5. Бушин М. І., Товстоляк Л. М. *Наукова спадщина І. Г. Шульги // Український селянин. – Вип. 4. – Черкаси, 2002.*
6. Ачади І. *Історія венгерського крест'янства. – М., 1956; Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI – XIX ст. – Львів, 1966; Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII – XIX століть. – Львів, 1982; Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1972.*
7. *Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область. – К., 1969.*

О. А. Любич

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Після проголошення Україною незалежності неминуче постало питання вивчення історії регіонів як гарантів стабільного соціально-економічного розвитку держави. За минулі роки було досліджено цілу низку питань із проблеми процесів у сільському господарстві, промисловості та торгівлі Чернігівщини першої половини XIX ст., які створили міцний поштовх розвитку капіталістичних відносин. Втім, більшість дослідників зверталася до історії окремих видів господарської діяльності, а тому історіографія соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. в цілому все ще не знайшла всебічного висвітлення, що і є метою цієї статті.

Наукову літературу та джерельну базу обраної тематики можна умовно поділити на три групи. До першої належить дорадянська історіографічна література (1801 – 1917 рр.), до другої – радянська (1917 – 1991 рр.), до третьої – сучасна (1991 – 2004 рр.) та роботи іноземних дослідників.

Вивчення окремих аспектів зазначеної проблематики започаткували сучасники подій. Перші автори, що взялися за перо для відтворення соціально-економічних процесів на Чернігівщині, відмовилися від широких узагальнень і спрямували свої зусилля насамперед на виявлення й запровадження в науковий обіг нового фактологічного матеріалу із досліджуваної проблематики. Їх праці були складним історіографічним явищем. Значною мірою, як свідчення сучасників тих подій, вони мали характер джерел. Водночас завдяки високому рівню осмислення матеріалу їх можна розглядати і як історіографічні дослідження з історії регіону.

З метою проведення адміністративно-територіального перевлаштування Чернігівщини урядові необхідні були правдиві дані з географії та

статистики краю. Тому перші дослідження, що стосувалися соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст., належали офіцерам генерального штабу російської армії [1, 592].

Вагоме значення для вивчення питання мають свідчення сучасників, які здебільшого приділяли увагу життю та побуту мешканців, найбільшим містам губернії та торгівлі в регіоні [2, 128].

Першою спробою проаналізувати перспективи торгівлі в Чернігівській губернії була праця О. Китченко. Дослідник приділив особливу увагу торговельним пунктам Чернігівщини та торговельній діяльності в них російських купців [3]. І. Аксаков пішов далі, він провів дослідження торговельного руху в Україні, в тому числі і на Чернігівщині. Учений сфокусував науковий інтерес на вивченні функціонування ярмарки у м. Кролевіч та ролі слобідського населення губернії в загальноукраїнській торгівлі. Автор висловив думку про те, що Чернігівщина є частиною Російського товарного ринку і має незначний вплив на ринок України [4, 390]. Торгівлі на ярмарках приділяла значну увагу і церква [5, 1].

Велике значення у нагромадженні фактичного матеріалу і розвитку історичних знань відіграли земства. Співробітниками статистичного відділення при Чернігівській земській управі працювали такі відомі вже на той час фундатори української статистичної науки, як П. Червінський, В. Варзар, О. Русов та інші. Вони започаткували новий напрям економічних досліджень, який у літературі згодом отримав назву чернігівського типу земської статистики [6].

Вже у перших випусках Земського збірника Чернігівської губернії, що почав регулярно виходити з 1869 р., з'явилися матеріали статистичного характеру, різноманітні постанови уряду, передруковані із центральної преси, що стосувалися соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. З часом на сторінках збірника вміщувалися публікації, в яких аналізувалися нагромаджені статистичні матеріали. Серед інших виділяються праці гласного Чернігівського губернського земства І. М. Міклашевського, в яких на основі поземельної статистики проаналізовано землекористування на Чернігівщині, О. О. Русова, в працях якого увагу приділено особливостям і труднощам адміністративно-територіального розподілу, проведенню 7 – 9 ревізій, зростанню чисельності та зміни питомої ваги різних груп селянства краю, формам їх землеволодіння та ін.

5 липня 1876 р. губернська земська управа затвердила випускника Київського університету О. Русова на посаді статистика. Разом із В. Е. Варзаром і П. П. Червінським він розробив програму статистичного опису губернії, а потім брав участь у її практичному здійсненні. Наслідком цих студій стали "Труди статистического отделения при Черниговской земской управе" та описи Чернігівського і Борзнянського повітів.

О. Русов безпосередньо здійснив опис Довжицької волості Чернігівського повіту, порівнявши з даними так званого Рум'янцевського опису

Лівобережної України 1765 – 1769 рр., та подвірний опис с. Кошовки. Матеріали цих студій викладено в працях “Кошовка. Опыт подворного описания деревни Кошовки” та “Статистико-экономическое описание Довжицкой волости Черниговского уезда”. У цих студіях автор висвітлив становище селян і окреслив зміни, які відбулися в землеволодінні та землекористуванні внаслідок розвитку капіталізму. Результати обстежень свідчили про необхідність збільшення податків із поміщицьких земель. Це викликало невдоволення частини земців, які звинуватили статистиків у “ліберальних тенденціях”, і в січні 1878 р. статистичне відділення було закрито.

У 1879 р. О. Русов на запрошення Ніжинської повітової земської управи збирав матеріал для статистично-економічного опису повіту. Праця “Нежинский уезд: статистико-экономическое описание”, видана наступного року в Києві, здобула високу оцінку фахівців – Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю

Протягом другого періоду перебування на Чернігівщині (середина 1894 – 1898 рр.) О. Русов виконував доручення губернського земства, аналізуючи та узагальнюючи дані, які були зібрані земськими статистиками на початку 80-х рр. XIX ст. Результатом цієї багатогранної роботи стало “Описание Черниговской губернии”, надруковане у 1898 – 1899 рр. У першому томі дослідник ґрунтовно проаналізував клімат, геологію та ґрунти губернії. Відомості про землеволодіння та 19 різних карт подано у додатках. Цінний матеріал про населення, народну освіту, торгівлю, промисловість і промисли вміщено у другому томі. У додатках наведено 19 статистичних таблиць та 18 карт і картограм.

Отже, під час перебування на Чернігівщині О. О. Русов створив низку фундаментальних праць, що становлять значний інтерес як важливе джерело з історії Чернігівщини XIX ст. [7, 33].

У 80 – 90-х рр. XIX ст. в історіографії соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини цього ж століття відбувся перехід від нагромадження фактичного матеріалу до його аналізу, що знаменувало новий етап історичних досліджень. Розширилася їх тематика. Однак звернення до нових проблем не супроводжувалося новизною поглядів. Праці того часу здебільшого ґрунтувалися на методологічних позиціях позитивізму, згідно з яким історична наука повинна була описувати, у крайньому випадку систематизувати, “явища”, а не пояснювати і пізнавати історичне буття як процес.

Окремі аспекти життя селян Чернігівщини стали предметом вивчення у працях відомого економіста Ю. Е. Янсона. На основі значної кількості статистичного матеріалу, зібраного двома урядовими комісіями (Комісією для дослідження сільського господарства і сільськогосподарського виробництва в Росії, Податковою комісією), та матеріалів земських управ ним проаналізовано забезпеченість селян землею і відповідність їх платежів прибутковості господарств. На його думку, платежі селян у чорноземних районах складали від 30 до 148% прибутковості господарств, а у нечорноземних – така невідповідність була ще більшою. Відтак дослідник

пропонував понизити поземельні платежі для порівняння їх із платоспроможністю селян за рахунок реформування податкової системи, переселень тощо [8].

У 90-х рр. XIX ст., у зв’язку зі зростанням заборгованості селян, інтерес до Чернігівщини першої половини століття виявив П. П. Мігулін, який вважав, що коріння цієї проблеми сягає початку століття [9]. Окремим питанням соціально-економічного життя Чернігівщини присвячено праці П. Китицина, А. Погожева, І. Петровського. Останній зробив детальний опис Чернігівської губернії в етнографічному, адміністративному, промисловому, навчальному та інших аспектах. Автор відмовився від будь-яких ґрунтовних висновків і широких узагальнень, зосередивши увагу на запровадженні в науковий обіг нових фактичних матеріалів, виклад яких має здебільшого інформаційний характер [10]. Подібна робота проведена також А. Іриніною [11].

На особливу увагу заслуговує праця Я. П. Де Бальмена, в якій він детально описує побут військових поселень та поміщиків Чернігівщини 30-х років XIX ст. Дослідник дещо ідеалізує життя того часу в поміщицьких садибах [12].

Отже, ретроспективний огляд історіографії XIX – першої третини XX ст. свідчить, що її репрезентували вчені, схильні вбачати в соціально-економічних змінах першої половини XIX ст. позитивні моменти для всіх станів населення Чернігівщини. Сутність же змін в соціально-економічному становищі регіону в цілому залишилася поза увагою дослідників. Місцевих відомостей використано не так вже й багато. Причиною цього є недоступність архівних джерел, які ще не були підготовлені у сховищах до використання.

Якісні зміни в дослідженні проблеми, як і у всій вітчизняній історіографії, відбулися наприкінці 20-х – початку 30-х рр. XX ст. Втручання тоталітарної держави у наукове життя зумовило істотні зміни в дослідженнях. Як їхній методологічні засади цілеспрямовано насаджувалися роботи класиків марксизму. Панування марксистської ідеології з її вираженою тенденцією до спрощеного тлумачення історичного процесу як боротьби класів, відповідно до чого розглядалися теоретичні питання, робилися узагальнення і висновки, мало потужний вплив на розвиток історичної науки. Здебільшого у цей час спостерігався процес перегляду всього нагромадженого з проблеми матеріалу, що проявилось у висвітленні окремих її аспектів на основі вже відомих в літературі фактів. Внаслідок чого публікації, що тією чи іншою мірою стосувалися соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст., мало чим відрізнялися одна від одної як за змістом, так і за формою викладу відповідних питань. Винятком були праці Ф. Ястребова, який вважав, що соціально-економічні зміни першої половини XIX ст. призвели до обезземелення селян Чернігівщини та їх переселення в інші регіони Російської імперії.

Однією з перших спроб висвітлити це питання комплексно стала праця відомого українського історика та краєзнавця П. Федоренка. Однак зазначене

дослідження було швидше постановкою проблеми, ніж її детальним висвітленням [13].

Радянська історіографія (праці другої групи) тривалий час, як правило, значну увагу приділяла висвітленню процесів в окремих сферах соціально-економічного життя Чернігівщини чи вивчала їх як частину загальноімперських або загальноукраїнських процесів. Прикладом може бути розвідка В. Кабузана, видана у Москві в 1971 р.

Помітне поживлення в науковому дослідженні проблеми спостерігалось у повоєнні роки. Це відобразилося у розширенні джерельної бази, зрушенні в оцінці окремих подій і явищ. У науковий обіг було введено велику кількість нових документальних матеріалів, значно урізноманітнилися тематика досліджень.

Особливу увагу привертає позиція І. Гуржія, оскільки його концепція продовжує домінувати в українській історіографії. На його думку, розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. найповільніше відбувався на Чернігівщині, відставав регіон і в формуванні робітничого класу та в розвитку товарного виробництва і торгівлі. Він розвивав концепцію про докапіталістичний характер аграрного ладу в Україні початку XIX ст. Одночасно ним було визнано провідну роль селянства у капіталістичному розвитку, що спонукало його послідовників до вивчення внутрішнього устрою селянського господарства та ролі селян під час технічного перевороту [14].

Новий період розвитку вітчизняної історіографії розпочався після проголошення незалежної Української держави. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямів досліджень. На перше місце істориками висувалися вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Цей перехід до нового етапу історіографії відбувається нелегко, через що у працях 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. можна бачити своєрідне співіснування старих і сучасних підходів та оцінок [15].

На подолання розбіжностей і визначення пріоритетів вивчення аграрної історії України спрямував свою роботу перший Всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії, що відбувся в Умані у жовтні 1996 р. Результати роботи симпозиуму зумовили зміну методологічних орієнтирів досліджень, переосмислення історичного досвіду, вироблення понятійного апарату дослідників селянських рухів і земельної власності, включення у науковий арсенал нових проблем тощо.

Поряд із переосмисленням окремих питань історії України в історіографії триває дослідження нових проблем.

В контексті нашого дослідження певний інтерес викликає монографія І. М. Кулиничі та Н. В. Кравця, зокрема розділ, що стосується XVIII – XIX ст. У ньому наведено численні факти, які свідчать про визначну роль німецьких колоністів у створенні фермерського шляху капіталізації аграрного сектору [16].

Отже, аналіз історіографії проблеми свідчить, що вивчення соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. переважно має

вибірковий характер і не знайшло належного узагальнюючого висвітлення. З поля зору науковців випало чимало важливих питань, які потребують подальшого дослідження, у тому числі соціально-правового становища селян, не проаналізована належним чином законодавча база. Дослідження цих та багатьох інших питань затримується перш за все внаслідок недостатнього залучення всього комплексу джерел. Тому нагальною є потреба введення до наукового обігу тих з них, які до цього часу не використовувалися дослідниками. Наші попередники висвітлювали лише окремі аспекти соціально-економічного положення Чернігівщини в першій половині XIX ст. загального комплексного дослідження не створено.

1. Домонтович М. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния.* – СПб., 1865.
2. *Описание городов и замечательных мест. Города в настоящее время. Губернский город Чернигов // Военно-статистическое описание Российской империи.* – Т. XII. – Ч. 2: Черниговская губерния. – СПб., 1851; *Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время.* – К., 1846; *Очерк истории города Чернигова. 907-1907 гг.* – Чернигов, 1908; Маркевич Н. *Историческое и статистическое описание Чернигова.* – Чернигов, 1852; Бережков М. *Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников.* – Нежин, 1895.
3. Китченко О. *О торговле и торговых пунктах в Малороссии // Черниговские губернские Ведомости.* – 1852. – № 50.
4. Аксаков И. *Исследование о торговле на украинских ярмарках.* – СПб., 1858.
5. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии.* – Кн. 5. – Чернигов, 1874.
6. Варзар В. *Воспоминания старого статистика.* – Ростов-на-Дону, 1924.
7. Русов О. *Описание Черниговской губернии.* – Т. 1. – Чернигов, 1898.
8. Янсон Ю. Э. *Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах.* – СПб., 1881.
9. Мигулин П. П. *Выкупные платежи к вопросу об их понижении.* – Харьков, 1904.
10. Петровский И. *Черниговская губерния в этнографическом, административном, промышленном, учебном и других отношениях.* – Чернигов, 1915.
11. Прилипа А. *Черниговщина: история, естественное и экономическое описание края.* – Чернигов, 1919.
12. Бальмен Де. Я. П. *Военный и помещичий быт 30-х годов минувшего века // Столица и усадьба.* – М., 1917. – № 74.
13. Федоренко П. *Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства.* – Т. I. – Чернігів, 1931.
14. Гуржій І. *Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.* – К., 1954; *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року).* – К., 1962; *Зародження робітничого класу України: Кінець XVIII – перша половина XIX ст.* – К., 1958.
15. Модзулевський В. *Гути на Чернігівщині.* – К., 1926; Клименко П. *Цехи на Україні.* – Т. 2. – К., 1929; Дерев'янкін Т. *Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.* – К., 1960; Мельник Л. *Технічний переворот на Україні в XIX ст.* – К., 1972; Пиріг П. В. *До питання про зародження капіталістичних відносин на Чернігівщині в першій половині XIX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства.* – К., 1984; Саков В. *Слідами забутих лоцій: шляхи водних сполучень Чернігівщини XVIII – XIX ст. / / Сіверянський літопис.* – 1995. – № 2; Кульбицький О. *Був Чернігів губернським містом ...// Десн. Правда.* –

1998. – 5 грудня; Волошин Ю. Економічне становище старовірів Лівобережної та Слобідської України у першій половині XIX ст. // Пам'ять століть. – 2001. – №1; Раковський Л. Цукрове виробництво Чернігівщини у 20-50 рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2; Сергеева С. Як формувалися кордони області: До 200-річчя Чернігівської губернії і 70-річчя області // Деснянська правда – 2002. – 12 вересня.
16. Кулинич І.М., Кравець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній на Україні. – К., 1995.

В. В. Масненко

СЕЛЯНСТВО В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Проблема місця та ролі селянства в історичних дослідженнях М. С. Грушевського вже має певну історіографію інтерпретацію. Зокрема, варто згадати праці О. Прицака [1], Л. Винара [2], Л. Зашкільняка [3], В. Дудки [4] тощо. Проте її методологічна значущість вимагає подальших студій, особливо у площині концептуально-теоретичних узагальнень. Певним внеском у цю справу має слугувати запропонована розвідка.

Базисною тезою розмірковувань щодо наукової проблеми є визначення багатьох дослідників, що для М. Грушевського основоположними поняттями (ідеями) для розуміння історичного процесу були: “народ”, “держава”, “герой в історії” (за Прицаком) чи “народ”, “українська державність”, “єдність території (українських земель)” (за Винаром). У будь-якому випадку, одним із пріоритетних залишається поняття “народу”. Цілком очевидно, що саме у нього включається селянський складник. Потрібно лише з'ясувати, як співвідносилися ці поняття у візії М. Грушевського.

Тексти наукових та публіцистичних праць М. Грушевського свідчать, що селянство посідало одне з провідних місць у його історичній концепції. Більше того він вважав селянство практично єдиним репрезентантом української етнічності, що зберігся протягом усього історичного часу. Історик був твердо переконаний у тому, що “українська народність належить до категорії народностей демократичних *par excellence*. Історичні умови звели її національний склад майже виключно до демосу, до того ж головним чином демосу селянського, землеробського” [5, 142]. Сталася ця етнонаціональна колізія тому, що нетривале існування української державності мало наслідком неминучу втрату вищих класів, які посідали велику земельну власність. Останні перетворилися в елемент ненаціональний і навіть антинаціональний щодо української національної спільноти, оскільки були чужими для народу за походженням чи за культурою та національною свідомістю. Український випадок не був унікальним. Подібну ситуацію, на думку М. Грушевського, можна було також спостерігати на значному просторі Східної Європи – у Білорусі, Литві, Естонії та Латвії. Натомість поляки мали велике землеволодіння на чужих етнічних територіях, у тому числі й на українських.

О. Прицак звертає увагу на те, що “селоцентрична” візія Грушевського українського народу була сформована особливими умовами його власного соціального досвіду. Його бачення України, принаймні у молоді літа, складалося з українського

села (Сестринівка), єврейського містечка (Бердичів) та зросійщеного міста (Київ) [1; LXVII]. Звідси бере початок отожднення “народної маси” передусім із “селянською масою”. Згідно з міркуваннями О. Прицака, ідея “селянства” як одинокого носія ідеї “народу”, не була видумкою Грушевського, а взята із творів його політично “значного” учителя М. Драгоманова, зокрема, із його концепції українців як “плебейської нації” [1, LXVIII].

Конкретно-історичні праці М. Грушевського наочно підтверджують загальний концептуальний підхід до понятійного зближення “селянства” та “народу”. У тексті фундаментальної “Історії України-Руси” селянська проблематика представлена у найрізноманітніших аспектах. Студіювання починається від аналізу еволюції суспільної організації, в результаті якої виникає село. На думку дослідника, в основі формування локальної сільської організації лежав територіальний принцип та перехід від родових відносин до сусідських і громадських. При цьому він виділяє кілька різновидів сільського заселення. Стару практику подають українські хутори, що розвинулися з окремих дворич: “Група таких родин-дворич, зв’язана сусідством, економічними, а також і кровними зв’язками, творила з часом село” [6, 359]. Пізніше, під впливом господарських та інших обставин, з’явилися “скуплені многолюдні села”.

До детальнішого аналізу селянства як суспільної верстви М. Грушевський повертається у третьому томі, присвяченому подіям до 1340 р. Де, зокрема, пояснюється та обставина, чому лишилося мало джерел, які б висвітлювали історію селянства цього часу. Сталося це тому, що селянство не відігравало тоді політичної ролі, яка передусім відображалася у літописах, і навіть із юридичного погляду не становило інтересу для владних кіл, окрім залежних його категорій [7, 315 – 316]. Тут же репрезентовано сучасну М. Грушевському основну історіографію селянського питання. Дослідник також з’ясував термінологію щодо означення селянства давньої Русі: смерди (вільні хлібороби), ізгої, сябри і закупи (залежні категорії), холопи (невільники). Уже для давньоруського часу дослідник виявив провідну тенденцію еволюції соціального розвитку селянства: зростання категорії безземельних напіввільних на невольних працівників коштом вільних селян-власників, відповідно і перехід селянських земель до бояр, що користувалися працею залежних селян.

У наступних хронологічних періодах М. Грушевський приділяє селянству значно більше уваги. Так, у п’ятому томі, присвяченому суспільно-політичному і церковному устрою та відносинам в українських землях XIV – XVII ст. окремий III розділ охоплює селянську проблематику, у примітках подано важливий документ – категорії селян та їхня термінологія в Київській описі 1470-х рр. Тут автор зазначав, що селянство цього часу було найтіснішим чином пов’язане з розвитком шляхетської верстви. Ці два стани були своєрідними судинами, що сполучалися, становили дві сторони одного історичного процесу – у міру того як зростали привілеї шляхти, зменшувалися права селянства [8, 107]. На переконання М. Грушевського, цей процес був центром ваги всієї суспільної еволюції, корінням національних і культурних відносин.